

УДК 343.92

ВПЛИВ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ

INFLUENCE OF FAMILY IN FORMATION OF PERSON JUVENILES

Полях В.Б.,
здобувач

*Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України*

Статтю присвячено визначенню основних чинників, які негативно впливають на формування особи неповнолітнього злочинця в сім'ї за даними інтерв'ювання засуджених до позбавлення волі. Зосереджено увагу на питанні насильства та конфліктів у сім'ї. Розглянуто негативний вплив шкідливих звичок на формування особи неповнолітнього злочинця.

Ключові слова: неповнолітній, сім'я, особа злочинця, чинники формування особи злочинця, засуджені до позбавлення волі.

Статья посвящена определению основных факторов, которые негативно влияют на формирование личности несовершеннолетнего преступника в семье по данным интервьюирования осужденных. Акцентировано внимание на вопросе насилия и конфликтов в семье. Рассмотрено негативное влияние вредных привычек на формирование личности несовершеннолетнего преступника.

Ключевые слова: несовершеннолетний, семья, личность преступника, факторы формирования личности преступника, осужденные к лишению свободы.

The article is devoted to the definition of the main factors that adversely affect the formation of individual juveniles in the family, according to interviews sentenced to imprisonment. The emphasis on the issue of violence and conflict in the family. Are considered the negative impact of bad habits at the formation of individual juveniles.

Key words: juvenile, family, identity of offender, factors of forming personality of a criminal sentenced to imprisonment.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що формування особи будь-якої людини проходить декілька стадій, починаючи з дитинства, та триває не все життя, а лише період, необхідний для сприйняття відповідного комплексу норм, ролей, установлень. При цьому особливу роль відіграє так звана первинна соціалізація [1, с. 39–40] (первинний стан особистості

[2, с. 35]) у сім'ї, коли дитина несвідомо засвоює зразки та манеру поведінки, типові реакції дорослих на ті чи інші проблеми. Саме сім'я є первинним соціальним середовищем, в якому виникають конкретні життєві обставини, що формують особу людини взагалі. Тому злочинну поведінку вважають своєрідним наслідком первинної соціалізації [3]. Фахівці відзна-

чають, що вади сімейного виховання, обумовлені як випадками прямого негативного впливу сім'ї, так і неможливістю вирішувати питання морально-психологічного виховання дитини в умовах руйнування системи державних органів виховання і підризу матеріальної бази сімейного виховання, є однією з основних причин формування негативних соціально-психологічних властивостей особи неповнолітніх злочинців [4, с. 137–138; 5, с. 63]. З огляду на це зазначені питання заслуговують пильної уваги кримінологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток різних аспектів запобігання злочинності неповнолітніх у різні часи зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Ю.М. Антонян, В.С. Батиргарєєва, В.Й. Бочелюк, А.В. Блага, Б.М. Головкін, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, С.Ф. Денисов, О.М. Джужа, В.П. Ємельянов, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, І.І. Карпець, Н.Ф. Кузнецова, В.М. Кудрявцев, Г.М. Мінковський, О.Р. Ратинів, Ф.М. Решетніков, І.К. Туркевич, В.І. Шакур, О.Ю. Шостко та інші. Значне число робіт свідчить про накопичення даних щодо особи неповнолітнього злочинця, його сім'ю, методи виховання тощо. Разом із тим на сучасному етапі розвитку науки та потреб правоохоронної практики стає очевидним, що їх недостатньо для чіткого пояснення походження злочинної поведінки та запровадження ефективних заходів впливу. Крім того, вивчення особи злочинця не повинно бути самоціллю: для практики воно є необхідною передумовою розробки можливих шляхів, форм, способів, методів впливу на неповнолітніх та членів їх сімей з метою зміни негативних соціальних орієнтацій, правосвідомості, ціннісних прагнень, форм задоволення потреб та інших. Можливість використання даних про особу неповнолітнього злочинця в індивідуальній профілактичній роботі з ним є особливо важливою для забезпечення ефективності при здійсненні відповідних запобіжних заходів. Емпіричні знання, які створюють загальне уявлення про, так би мовити, зовнішні, соціально-демографічні параметри досліджуваної категорії злочинців, спроможні визначити вектори поглиблення наукових пошуків у напрямі з'ясування внутрішньої морально-психологічної складової особи злочинця задля кращого розуміння причин злочинних проявів [6, с. 119].

Метою цієї статті є виділення основних чинників, що негативно вплинули на формування особи неповнолітнього злочинця в сім'ї, за результатами інтерв'ювання 250 неповнолітніх чоловічої та жіночої статі, що відбувають покарання в Мелітопольській, Прилуцькій, Ковельській та Перевальській виховних колоніях. Обмежений обсяг статті не дозволяє в повній мірі висвітлити всі встановлені обставини. Тому ми обмежимося висвітленням лише основних чинників, притаманних більшості засуджених.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалось, злочин неповнолітнього – це специфічний показник несприятливих умов його життя та виховання в сім'ї. До найбільш поширених чинників, які

негативно впливають на формування особи в сім'ї, відносять: виховання неповнолітнього в умовах неповної сім'ї (відсутність одного з батьків); дефекти в сімейному укладі, головним чином у моральній атмосфері сімейних відносин; недоліки у взаєминах батьків і дітей, які виражаються найбільш яскраво в явищах бездоглядності [7, с. 143–144]. Нашим дослідженням вдалося охопити доволі різноманітне за своїми характеристиками коло осіб, вивчити історії дівчат та хлопців, які перебували в різних життєвих та побутових умовах, виховувались у сім'ях різного складу та мають відмітні розумові та особисті здібності. Але це не завадило відзначити певні тенденції у формуванні негативної спрямованості неповнолітніх, що в одних випадках співпадають з наявними в науці, в інших – дещо відрізняються.

Склад сім'ї неповнолітніх та умови проживання. Серед неповнолітніх чоловічої статі проживали з обома батьками 28% осіб, з матір'ю або батьком – 34%, матір'ю та вітчимою – 24%, з батьком та мачухою – 2%, з однією мачухою – 1%, з іншими рідними – 11%. Місця проживання (і то лише певний час до засудження) не було лише в одній молодій людині, відносно якої було скасовано всиновлення. Показово, що в декількох випадках і дівчата і хлопці говорили про постійне проживання разом з сім'єю, незважаючи, що за офіційною інформацією вони проживали в інтернаті, хоча й регулярно відвідували з нього додому.

За власним визначенням вихованців та вихованок, батьки в 30% перебували в шлюбі, 12% – проживали однією сім'єю, але не були офіційно одружені («цивільний шлюб»), розлучені – у 45%, обидва померли – у 7%, помер лише батько – у 6%. Значна частина засуджених (64%) проживали зі своєю біологічною сім'єю і лише 36% – у спеціалізованих установах разом з іншими дітьми – інтернатах, іншими особами та всиновлювачами. Про зміну місця проживання зазначили лише 39% осіб (переважно, це відбувалося з огляду на зміну місця роботи батьків з метою поліпшення становища сім'ї), при цьому вимушені були змінити школу та оточення 19% з них; у 86% випадків у помешканнях, де проживали діти, перебували й інші родичі: дід, бабуся, брати, сестри, племінники (тобто, діти не були соціально ізольовані). Подібні вихідні дані (просторова стабільність) створюють умови для проведення з неблагополучними сім'ями необхідної соціальної роботи, впливу на неповнолітніх, проте не завжди вона досягала потрібних результатів.

Умови проживання викликали задоволення в більшості неповнолітніх – у 75% (це стосується й спеціальних установ); пряму незадоволеність висловили 25%. Слід відзначити, що в ході інтерв'ю було виявлено, що умови проживання насправді не відповідали необхідним умовам у значно більшому числі випадків (десь близько 35%), але неповнолітні намагалися переконати в протилежному, у тому числі й через відсутність уявлень про можливість інших умов проживання.

Слід відзначити, що неповнолітні певною мірою ідеалізують власні сім'ї та умови проживання, що вказує на значну важливість такого інституту для

кожного з них. Відносини з членами сім'ї ідентифіковані більшістю опитаних позитивно, навіть коли за офіційними даними опікуни вели антисоціальний спосіб життя та практично не займались вихованням дитини. Так, про існування добрих відносин зазначили 68% респондентів, задовільних – 28%, про фактичне їх припинення повідомили тільки 3% засуджених. Фахівці посилаються, що відсутність одного з батьків порушує цілісність сім'ї як колективу, спричинює послаблення виховних функцій [7, с. 143–144]. Натомість незначне число неповнолітніх, які не мали місця проживання та перебували поза межами сім'ї, у підсумку підтверджує висновок вчених, що вплив сімейного фактора на особу неповнолітнього ґрунтується не стільки на структурі сім'ї (повної чи неповної), скільки на несприятливій внутрішньосімейній ситуації.

Насильство та конфлікти в сім'ї. Як показало інтерв'ю, 80% неповнолітніх мали конфлікти з батьками, рідними, членами сім'ї або працівниками спеціальної установи. Насильство було звичкою в значного числа сімей – у 40%. На відміну від дівчат, неповнолітні хлопці трохи частіше страждали від насильства з боку рідних, а також відсторонювались від процесу вирішення конфлікту: так конфлікти в їх сім'ях вирішувались шляхом розмов та вмовлянь у 42,4% випадків; виключно через застосування фізичної сили – у 22%; через фізичну силу в поєднанні з моральним приниженням – у 5%. На спроби розв'язання конфлікту через ухилення послалися 11,9% осіб, шляхом компромісу – 13,7%, а ще 5% зазначили, що конфлікти ніяк не вирішувались, бо «проходили самі по собі». У деяких сім'ях конфлікти взагалі були звичайною та буденною практикою та відбувались як за завчасно розробленим сценарієм. Так, одна дитина розповідала, що в їх сім'ї сварились кожного дня без особливої причини, а потім сідали їсти і за столом мирились (такий ось своєрідний «ритуал»).

У результаті майже 4% молодих людей відносяться до побиття дитини «у виховних цілях», як до норми, доцільних правил життя. Тому не стало цілковитою несподіванкою й те, що значна частка респондентів, які піддавались фізичному впливу (54%) не вважають себе жертвами насильства. Також діти майже не скаржаться й на насильство моральне, оскільки, як склалося враження під час інтерв'ю, вони не можуть через погане відношення дорослих осіб виділити елементи такого насильства з усіх застосовуваних до них заходів. Тільки одна засуджена дівчина віднесла до психічного насильства знущання та вбивство батьком тварин, які їй належали, та один хлопець поскаржився на постійне «чіпляння» та приниження з боку вітчима.

Як свідчать відповіді, факти насильства в більшості не стали в пригоді молодим людям та не надали алгоритму вирішення подібних проблем у майбутньому (лише 11,8% дітей зазначили, що в майбутньому ніколи не будуть так поводитись з власними дітьми та або взагалі не застосовуватимуть силу; один неповнолітній вказав, що в результаті став не-

впевненим у собі; одна з дівчат розповіла, що вона з метою уникнення фізичного насильства почала тікати з дому, а потім – й з інтернату).

Отож, можемо стверджувати, що поведінка членів сімей неповнолітніх засуджених мала великий вплив на формування їх особи. Брутальність, приниження людської гідності, аморальні вчинки старших у подібних сім'ях озлоблюють підлітка і юнака й тим самим сприяють формуванню таких мотивів, як помста, озлоблення. З іншого боку, така сімейна атмосфера породжує своєрідну психологічну реакцію з боку неповнолітнього – відстояти власну людську гідність, затвердити себе як особистість якщо не в сім'ї, так серед товаришів.

Батьківський нагляд. По різному оцінено й ступінь батьківського нагляду: вважають його цілком достатнім 52% респондентів, недостатнім – 35% (5% повідомили, що нагляд мами є достатнім, а ось нагляд батька – ні; стільки ж вважають, що була навіть певна вседозволеність), середнім – 2%, значно завищеним – 4%, не змогли точно визначити ступінь існуючого нагляду – 7%. При цьому більшість як дівчат, так і хлопців погоджуються з доцільністю існування правил поведінки в сім'ї, а також з потребою їх дотримання, хоча подібне розуміння й прийшло до деяких вже під час перебування в колонії.

Правила були встановлені в сім'ях 80% дітей; про їх повну відсутність повідомили 20%. Висловлювались й інші міркування: «правила існували лише тоді, коли батьки були тверезими» – 6%; «вдома правил не було, проте в інтернаті були» – 11%. До правил неповнолітні відносять: вимогу приходити у встановлений час; все робити лише з дозволу батьків; ходити до школи; розділяти обов'язки з домашньої роботи; мити посуд; «дорослі говорять – діти мовчать» (дівчата); не гуляти допізна; не сидіти довго за комп'ютером; виконувати домашню роботу; допомагати там, де потрібна фізична сила; не приходити додому п'яним; не приводити додому товаришів; поважати один одного (хлопці). Установником домашніх правил зазвичай виступає мати (відмічено 32%), рідше – обидва батьки (11%), інші члени сім'ї або працівники установи (16%); інколи вони «існують самі по собі» (20%) або їх визначає сам неповнолітній (21%). Таким чином, при пасивній ролі матері в сім'ї може наступити безлад, що обов'язково відіб'ється на особистості дитини. Доцільними встановлені правила видаються 70% осіб, 10% зазначають, що правила обов'язково мають бути, а в їх сім'ях цього не було і 20% відмітили, що раніше не вважали правила потрібними, натомість у місцях позбавлення волі змінили свою думку. Незважаючи на такі доволі оптимістичні ставлення, не завжди дотримувались сімейних правил 61% засуджених.

Звідси витікає, що більшість сімей неповнолітніх засуджених характеризуються упущеннями у взаєминах батьків і дітей. Останні знаходять свій крайній вияв в явищах бездоглядності, тобто ослабленні або відсутності контролю за дітьми. У результаті, як встановлено й в попередніх дослідженнях, вищим мотивом їхніх учинків і дій стає

егоїстичне «хочу», що і спонукає до порушення закону [7, с. 143–144].

Шкідливі звички. Необхідно визнати значне поширення в сім'ях засуджених осіб, які мають шкідливі звички, зокрема, вживають алкоголь або палять. Так, у 33% сімей неповнолітніх батьки та близькі родичі зловживають такими звичками; у 9% – іноді вживають алкоголь (слід зауважити, що на думку більшості з опитаних терміном «іноді» охоплюється вживання алкоголю декілька разів на тиждень або навіть на день, за умови, що подібні заходи не закінчуються сварками. Діти «пробачають» батькам навіть запої два-три рази на місяць, вважаючи це «звичайним зняттям стресу»); не зафіксовано подібних шкідливих звичок у 54% сімей. Як правило, це близькі родичі – батько, мати, вітчм, брати, сестри, тобто особи, що регулярно й достатньо тісно спілкуються з неповнолітнім.

При цьому лише чверть опитаних (25%) вважають, що в їх сім'ях існує проблема залежності від алкоголю або інших шкідливих звичок. Тому не стало несподіваним, що більшість з них (68%) не вважають реальним вплив такої поведінки дорослих на їх власне життя, лише 32% визнали, що почали вживати алкоголь або наркотики з дитячого віку, бо вважали це нормальним («пила з 6-ти років, бо думала, що це нормальне», «дивлячись на батьків й сама почала пити», «почала пити, бо так роблять всі дорослі, а я дуже хотіла стати дорослою»). І лише 10% неповнолітніх зазначили, що через шкідливі звички батьків у них виникла відразу до подібної поведінки, тобто цей досвід став для них корисним для уникнення повторення помилок. У підсумку можемо стверджувати, що постійне перебування осіб у стані сп'яніння перед очима дітей призводить до того, що вони й самі починають ставитись до шкідливих звичок, як до чогось абсолютно природного.

Кримінальний досвід у сім'ї. Подібний стан спостерігається й стосовно спілкування з родичами, які мали кримінальне минуле. З таким стикались 49,4% молодих осіб. Як правило, судимість мали близькі родичі: зведений брат, мати, сестра, батько та вітчм, дядько, дід, «усі родичі по батьковій лінії, а матір – ще й досі сидить», які засуджувались

за крадіжки, вбивства, розбої, грабежі, хуліганство, згвалтування й злочини у сфері обігу наркотичних речовин та відбували, переважно, покарання у виді позбавлення волі. І хоча значна частка неповнолітніх не вважають, що кримінальне минуле членів їх сімей вплинуло на їх власну долю (на це вказали 77,7% респондентів), можемо побачити певну схожість між видами злочинів, вчинених членами сімей та неповнолітніми. Тими, хто вбачає зв'язок між своєю судимістю та судимістю рідних (22,3%), надані такі обґрунтування: «спадковість виявилась», «через сім'ю склалося враження, що порушувати закон – це «круто» та авторитетно». У ряді випадків неповнолітні відбувають покарання за злочини, вчинені в групі з власними батьками, у тому числі – вбивство та крадіжки. І хоча самі неповнолітні вважають себе невинними у вчиненні цих діянь («я лише був присутнім, а отримав – як повноцінний учасник»), вони відмічають, що *без участі батьків* вони б ні за що не вчинили кримінальне діяння.

Тобто, наявність у сім'ї раніше засуджених осіб негативно впливає на особу неповнолітніх та створює в них відчуття спадковості та неминучості іншого розвитку подій, окрім вчинення злочину. Цей факт уже сам по собі не може не мати негативного впливу на мотивацію поведінки неповнолітнього. Водночас, у ряді випадків саме члени сім'ї стають підбурювачами до вчинення злочину або безпосередньо залучають (навчають) неповнолітнього члена сім'ї до цієї протиправної діяльності.

Висновок. Підводячи підсумок всьому вищевикладеному, можемо констатувати, що результати інтерв'ю підтвердили значний вплив на формування особи неповнолітнього злочинця такого мікросередовища, як сім'я. Більшість з засуджених не відчували на собі її позитивного впливу, зростали в атмосфері сімейного неблагополуччя, насильства, аморальності, що формувало їх соціальне відчуження, дезадаптацію, вороже сприйняття оточуючого середовища, породжувало різного роду девіації. І лише своєчасне втручання держави в процеси сімейного виховання може забезпечити підвищення ефективності запобіжного впливу на злочинність неповнолітніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонян Ю.М. Личность преступника / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 366 с.
2. Кудрявцев В.Н. Борьба мотивов в преступном поведении / В.Н. Кудрявцев. – М. : Норма, 2012. – 128 с.
3. Антонян Ю.М. Криминология. Избранные лекции [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bzbook.ru/Kriminologiya-Izbrannye-lekczi.28.html>.
4. Криминология. Особлива частина. : [навч. посібник] / [І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман]; за ред. І.М. Даньшина. – Х. : Право, 1999. – 232 с.
5. Криминологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження : [монографія] / [В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Воднік та ін.]; за ред. В.В. Голіної та В.П. Ємельянова. – Х. : Право, 2006. – 292 с.
6. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : [монографія] / Б.М. Головкін. – Х. : Право, 2011. – 432 с.
7. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник / В.Й. Бочелюк. – К. : Центр учбов. літ., 2010. – 336 с.